

деец е бил принуден обаче да се съобразява с това, че средствата за подпомагане на нашия народ са в ръцете на славянофилите. Революционните демократи, към които го е влечело, са били бедници като него. С присъщата си трезвост и практичност Каравелов се е мъчел да прави възможното при съществуващите обстоятелства. Фактът, че материалните средства са в ръцете на славянофилите, го е карал да бъде предпазлив в отношенията си с ръководителите на Московския комитет, да се съдържа, да бъде тактичен. Навярно това е и една от причините, поради които той не публикува своето „Обяснение“ с Ив. С. Аксаков. Същата трезва преценка на положението е накарала Каравелов да включи в „Чем можно помочь болгарам“ условието, че в Белградското дружество ще има постоянен представител на Московския комитет и че дружеството ще поддържа постоянна писмена връзка с Москва. Каравелов си е давал сметка, че славянофилите няма да му позволят да разполага с техните средства. Съвременната историческа наука като преценява дейността на славянофилите, отрича идейните позиции на идеолозите на това течение, но признава, че обективно работата на славянофилите за подпомагане на поробените славянски народи е дала и редица положителни резултати.<sup>1</sup> Каравелов също не възприема славянофилската доктрина, нещо повече, той следи отблизо и критикува в много отношения и практическата дейност на Московския благотворителен комитет, но в същото време той се мъчи да внесе такива промени в работата на славянофилите, които да позволят да се извлече от нея максимална полза за угнетените славянски народи. Докато е в Москва Каравелов предпочита да не изразява откровената си преценка на редица страни от дейността на Славянофилския комитет. Той я изразява по-ясно в своите вестници „Свобода“ и „Независимост“. Каравелов пише например, че комитетът „... е принесъл и принася на българите повече вреда, нежели полза“.<sup>2</sup> На поробените е нужна реална помощ, сладките приказки не облекчават положението им. „Словеса баснями не кормят“ — напомня Каравелов старата поговорка. А „... ограбеният, погазеният и полуубиеият народ не е в състояние нито да помисли ни за „великите славянски идеи“, ни за Аксаковите „братства“, ни за Катковската „общославянска литература“.<sup>3</sup> В „Чем можно помочь болгарам“ Каравелов отделя много място, за да убеди Московския комитет, че той трябва да дава средства за образование само на онези българи, които дадат гаранции, че след като завършат учението си ще се върнат в своето отечество. А в „Свобода“ и в „Независимост“ той на десетки места заявява, че помощите на комитета не принасят на България полза и за пет пари щом като онези, които се учат със средствата на славянофилите, остават после на работа в Русия. Българският революционер говори изобщо с подчертано пренебрежение за дейността на славянофилите. „Разбира се — казва той — че ако славянофилите да не би били така чудни, то тие би били твърде смешни.“<sup>4</sup>

Ще се спрем сега по-подробно на програмата за дейност на проектираното Белградско дружество.

Преди всичко дружеството ще издава вестник. Още през 1862 г. Каравелов мисли сериозно върху нуждата от широк свободен български печат. Тук наред с примера на Раковски голямо въздействие е оказал несъмнено и А. И. Херцен. Не случайно, както отбелязва Л. В. Воробьев, и заглавието на докладната записка „Чем можно помочь болгарам“ веднага нап мня за заглавието на статията „Что нужно народу?“, поместена в брой 102 на „Колокол“ от 1 юни 1861 г. и разпространявана после широко в Русия като прокламация.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Вж. Проф. Хр. Христов Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на руско-турската война от 1877-78 г., Освобождението на България от турско иго, Сбърник от статии, София, 1958 г.

<sup>2</sup> „Независимост“, год. III, 1873, бр. 39, стр. 312.

<sup>3</sup> „Независимост“, год. III, 1873, бр. 44, стр. 347.

<sup>4</sup> Ик там.

<sup>5</sup> Избранные произведения болгарских революционных демократов, М. 1959 г.

Белградското общество ще се грижи и за младите българи, които ще получават гимназиалното си образование в Белград. Каравелов доказва на славянофилите, че тъй като в Сърбия животът е много по-евтин, отколкото в Русия, със същите средства, с които в Русия биха могли да се издържат двадесет момчета, в Сърбия ще могат да се издържат петдесет. Там и климатът е по-подходящ за българите. Най-способните ще бъдат изпращани после в Русия да получат висше образование.

Каравелов явно си е давал сметка, че въпреки всички негови аргументи, славянофилите ще продължат да изпращат помощи за черквите и манастирите, затова той поставя пред Белградското дружество и задачата да осигури на достигането на събраните в Русия помощи до тяхното предназначение. Това е една контролна функция, която Каравелов не случайно иска да осигури за Белградското общество.

Докладната записка на Каравелов набелязва една просветителска програма, която ще се осъществява със средствата, предоставени от Московското славянофилско общество. Значи ли това, че нейният автор е имал намерение да разгърне в Белград славянофилска дейност? Сръбският период от живота на Каравелов най-добре доказва противното. Но тук ни интересуват онези данни, които ни дава самата докладна записка.

„Чем можно помочь болгарам“ включва такива задачи, които не биха могли да срещнат възражения от страна на славянофилите. Но същевременно те не илизат в никакво противоречие и с просветителските задачи, които си поставят и реполитионните демократи — свободен печат, широко народно образование. Важното тук е какво конкретно съдържание ще се вложи при осъществяването на начертаната просвет телска програма. Издаването на вестник, печатането на книги и учебници, грижи за народното образование — това са все неща, с които Каравелов не престава да се занимава до края на живота си. А конкретното съдържание на неговата дейност, знаем, е много далеч от славянофилството. Но и в Русия още принципите, които Каравелов следва при издаването на „Паметници народного быта болгар“, статията му против славянофилския отдел на вестник „День“, останалото в архива му „Обяснение“ с Ив. С. Ансаков показват, че Каравелов не е имал намерение да застане в Белград начело на едно покорно на славянофилите дружество. Както видяхме, Каравелов ревизира всъщност цялата практическа програма на московските славянофили и се стреми да намери благоприятна форма, убедителен предлог, за да предаде средствата им в други ръце. За средствата, с които ще разполага бъдещето Белградско дружество, Каравелов е особено загрижен. В своята докладна записка той настоява да не се дават средства за черквите и манастирите, макар да знае добре, че славянофилите виждат в това една от основните задачи на своя комитет. Каравелов, въпреки че знае колко тежко е положението на младите българи в Москва, настоява да не им се дават допълнителни помощи за учебници. Когато говори за издателската дейност на Московския комитет, той настоява преводите да се правят безплатно от българските студенти, защото това е техен патриотичен дълг. Книгите трябва да излизат в евтини издания, за да се разпродават бързо. С получените пари ще се издават нови книги. По такъв начин комитетът всъщност няма да отделя от собствените си средства за книгоиздаване. Каравелов предлага дори част от спечелените от изданията пари да бъдат предоставяни пак на Белградското дружество. Повече от ясен е стремежът да се осигурят за това дружество колкото може повече средства. Всичко това поражда съмнението дали Каравелов наистина е имал намерение да използва всички средства, с които би разполагало дружеството, само за учениците в гимназията и за вестника. А като се има предвид, че помощите за черквите и манастирите е трябвало също да минават през Белград, съмнението се засилва още повече.

Каравелов не случайно иска седалището на новото дружество да бъде в Белград. Така то ще бъде много по-самостоятелно, ще бъде далеч от всевиждащото око на Московския комитет. Що се отнася до постоянния представител на комитета в Белград, Каравелов навярно се е надявал да намери начин да му попречи да се меси прека-

лено много в работите на дружество. Така че, ако предложението на Каравелов беше възприето, той щеше да се озове начело на самостоятелно дружество с осигурена материална подкрепа и със собствен печатан орган. Едва ли е било случайно и настояването на Каравелов българските младежи да получават гимназиално образование в Белград. Това би поставило на негово разположение цял отряд млади патриоти, на които той би могъл да разчита в случай на нужда.

Докладната записка „Чем можно помочь болгарам“, особено като се вземат предвид поправките и допълненията на И. Г. Прижов, подсказва на читателя, че Белградското дружество няма да се ограничи с изпълнение на програмата, набелязана в документа. Но и в „чистия“ Каравелов текст има моменти, които вече говорят, че дейността, за която става дума в докладната записка, ще бъде само пръв етап в работата, че след или наред с просветителската дейност ще започне друга, за която не може да се говори открито.

На две места в записката Каравелов в скоби е нарекъл дружеството мнимо. Авторът на „Чем можно помочь болгарам“ пише: „На вырученные деньги или печатать другие (книги — Л. М.), или, жертвовать их Белиградскому обществу (разумеется мнимому) на поддерживании своей газету. . .“ И на друго място: „Церковные вещи и деньги лучше было бы посылаться Белградскому обществу (разумеется мнимому), а общество их посылает туда, где они назначены. . .“

Когато Прижов редактира записката, той зачертава думите в скоби, предназначени от Каравелов явно не за очите на славянофилите, а само за неговия другар, когото той е посвещавал не само в научните, но и в политическите си замисли. В известен смисъл, по отношение на изпълнението на задачи на московските славянофили, дружеството е цяло да бъде мнимо, фиктивно. То навярно е трябвало да служи за параван, за маскираща фасада, зад която да се разгърне дейност от по-друг характер. Така че „Чем можно помочь болгарам“ би трябвало да се разглежда не като документ, свидетелстващ за славянофилски и идеини позиции на Каравелов, а като нещо по-сложно, като умен дипломатически ход.

Какви са били скритите задачи на дружеството ни разкриват най-добре допълненията на Прижов. Но и в текста на Каравелов има едно място, което вече подсказва характера на тази бъдеща дейност. Каравелов пише, че новото дружество ще бъде подобно на организацията на Клапка и Кошут в Турин и на Херцен в Лондон. Такова дружество, според автора на записката, може да поведе южните славяни напред и да им разкрие прекрасно бъдеще. Но Клапка и Кошут стоят начело на освободителната борба на унгарския народ, а Херцен ръководи свободния руски печат и ратува за широки демократически свободи. Ще се спрем веднага на възникващия тук въпрос как е могъл Каравелов, иначе толкова предпазлив, да говори за тези дейци в докладна записка, предназначена за славянофилите. Но по това време (края на 1861 — началото 1862) Херцен възхвалява император Александър I за отмяната на крепостното право и отношението на официалните кръгове към личността на Херцен и към неговите издания е донякъде смекчено. По същото време даже един от ръководителите на славянофилите, Иван Сергеевич Аксаков, сътрудничи тайно в Херценовата „Полярная звезда“.<sup>1</sup> А проектът на Каравелов е трябвало да попадне по всяка вероятност най-напред в ръцете на Аксаков. Що се отнася до освободителната борба на унгарския народ, тя е отслабвала австрийското господство и над поробените от Австрия славянски народи. Белградското дружество, според замислите на Каравелов, също е трябвало да стане начело на освободителната борба на българския народ. Набелязаното в „Чем можно помочь болгарам“ представлява за младия българин програма минимум на дружеството, която ще бъде последвана от осъществяването и на една програма максимум. Съществуването на тези две програми и съдържанието на втората стават ясни, когато се

<sup>1</sup> Вж. Я. Эльсберг, Герцен, М. 1951, стр. 381.

анализират поправките и допълненията на И. Г. Прижов. Ще разгледаме най-напред някои по-малки поправки, които внасят все пак смислови промени в текста и не са само граматически или стилистични редакторски поправки.

1. Каравелов пише, че Белградското дружество ще издава вестник, а Прижов счита, че ще бъде по-целесъобразно да се издава списание и в цялата докладна записка заменя думата вестник с думата списание. Сравни например:

У Каравелов: Газета трябва обнародоватъ все злоупотребления, как делаеми со стороны турок, так и греков-фанариотов. . . "

След поправките на Прижов: Журнал должен вести точный счет всем злоупотреблениям со стороны турок или греков-фанариотов. . . "

2. Пак Прижов добавя, че списанието ще излиза на български и на руски езици.

3. Когато става дума за това, че Белградското дружество ще помага на българското духовенство, Прижов, войнствуващият антиклерикал, автор на труд, озаглавен „Попът и монахът като първи врагове на културата“, не може да се сдържи и добавя епитета „народен“, който прозвучава тук като условие — Белградското дружество ще помага само на онази част от духовенството, която защитава интересите на народа.

4. Каравелов пише, че със средствата, с които в Русия се издържат двадесет момчета, в Сърбия ще могат да се издържат петдесет. Прижов поправя числото на сто.

Какъв характер имат по-важните добавки на Прижов?

1. Една от целите на Каравелов, както видяхме, беше да убеди колкото може поаргументирано московските славянофили, че няма смисъл да се изпращат помощи за черквите и манастирите. Каравелов прави това много тактично, много предпазливо. Той е деликатен дори тогава, когато говори за тъй наречените „ханжи“, т. е. за лицемерните набожни дарители. Макар и да говори за тях с известно презрение, Каравелов дори на тях признава благи намерения. И те помагат с желание да направят добро на българския народ.

Прижов зачертава изречението за добрите намерения на тези дарители и рязко ги напада. „Но положим — пише руският революционер — что золотые кресты, золотые ризы, церковно-славянские книги дойдут до назначенной цели, да того ли нужно для спасения болгарского народа? Уж не чудом ли каким спасут его от рабства и гонений требники московской печати 1861 года, да золотые сосуды работы Сазыкова? Хорошо там в Петербурге хажить барыням, а русским журналам молчать, как будто все идет как следует, но какого-то болгарам. . . Всмотримся“.

На друго място, където Каравелов пише, че турците много бързо научават имената на българите, които учат в Русия, благодарение на шпионажа на гръцките монаси и търговци, Прижов добавя: „... а может быть также благодаря барыням ханжам, любящим поболтать с благочестивыми людьми о том о сем.“

Тези саркастични нападки на Прижов са тясно свързани с неговите трудове за живота на руския народ. В много от тях революционният демократ разобличава раздаването на милостиня като средство за развращаване на народа. В работи като „Житие Ивана Яковлевича, известного пророка в Москве“, 1860 г., „Нищие на святой Руси“, 1862 г., „Нищенство“, 1862 г. и други, Прижов напада набожните богаташи, които искат с раздаване на милостиня да спасят грешните си души. Техните петачета поддържат съществуването на цели гълпи просияци, подхранват просията като една от най-страшните язви на общественния живот в тогавашна Русия. И тук, когато става дума за проява на същата тази благотворителност — този път не спрямо руския, а спрямо българския народ, Прижов не може да се сдържи и гневът му избухва с нова сила.

2. Поправките и допълненията на Прижов говорят за това колко присърце взема той съдбата на българския народ. Каравелов, който го е въвел в прекрасния свят на българското народно творчество, навярно му е разказал много за тежката съдба на нашия народ. Руският революционер явно е бил добре запознат с положението в България.

В написването на докладната записка, озаглавена „С какво може да се помогне на българите“ той участва не само като редактор, но и като човек, който има свое мнение по въпроса какво трябва да се прави, за да се освободи българският народ от вековното робство. Според Прижов за това е нужно преди всичко България да се включи в освободителната борба на славянските народи. И второ — трябва да се създаде организация, която да оглави националноосвободителното движение. Прижов говори с Болка за това, че в България такова движение още няма. Едно изречение, започнато от Каравелов: „Кроме того турецкое правительство и другие наши соседи, которые поопаснее турок, могут смотреть на эти всепомоществования как на политическое содействие. . .“ е продължено така от Прижов: „на начало движения и пустить новые ковы, тогда как на самом деле не было содействия ни на шип и никто не бредил еще никаким движением“. В тези думи звучи и недоволството на представителя на прогресивната руска общественост от това, че вместо да оказват някаква реална помощ, славянофилите изпращат на българите кръстове и евангелия.

В края на записката Прижов отново говори, че е крайно време България да се включи в борбата на потиснатите народи за политическа свобода: „Завтра утром может быть Гарибальди явится в Венгрии. Ну чем же его встретят болгары? А Гарибальди ведь сама история! Но положим этого не случится, а общество все-таки необходимо. Среди всеобщего политического движения у поляков, босняков, сербов, чехов и других славянских племен, одни только болгары предаются крепительному сну.“

3. Към тези добавки на Прижов, свързани с освободителната борба на българския народ, принадлежи още една. Към казаното от Каравелов за това кои книги трябва час по-скоро да бъдат издадени, Прижов прибавя: „Нужны, крайне нужны для болгар и как можно скорее: 1. История Болгарии — знакомство со своей историей, лучше всех прокламаций поведет к освобождению. Пусть кто-нибудь при содействии г. Гильфердинга, который, как известно, занимается историей болгар. [ского] народа, составит полный учебник истории. Необходимо нужно перевести Григоровича: „О Сербии и ее отношении к соседним державам“, Казань, 1859 г. Это пока, как говорится, отвести душу у народа“. Сто години след появата на Паисиевата „История славяноболгарская“ един руски революционер говори отново за историята като вдъхновителка на българския народ в борбата му за освобождение.

4. Текстът на Каравелов ни даваше основание само да предполагаме, че Белградското дружество ще бъде създадено за осъществяването не само на просветителски, но и на националноосвободителни задачи. Допълненията на Прижов говорят недвусмислено за програма минимум и програма максимум на дружеството. Той пише: „Направление журнала пока (подчертано от мен — Л. М.) умерен е. . .“ и по-нататък: „Вот все, по крайней мере все главное, что пока (подчертано от мен — Л. М.) нужно для Болгарии“. И още едно място в края на записката: „Вот все, на что, по нашему крайнему разумению мы желали указать. Указывая на наши нужды, мы различали в них те, которые требуют немедленного удовлетворения и другие, которые должны удовлетворяться со временем.“

5. Макар и да е закъсняла, България положително скоро ще се включи в освободителното движение на славянските народи. Затова — подчертав Прижов — създаването на организация, която ще оглави това движение, е задача от първостепенна важност. Към онези нужди, които трябва да се удовлетворят най-бързо, той отнася създаването на Белградско дружество: „К первым мы относим устройство в Белграде общества болгарского движения. И (. . .) <sup>1</sup> прежде чем оставим перо, мы считаем долгом честного человека снова указать на удовлетворение этой необходимости.“ В тази грижа на Прижов час по-скоро да се създаде организация личи горчивият опит на руските революционни демократи, които са успели вече да се убедят, че революционното дви-

<sup>1</sup> Неразчетена дума.

жение е невъзможно без здрава организация, способна да обхване широки слоеве от народа. Призов набляга така силно на изграждането на организация, защото иска да предотврати тежките последиствия, които българите биха понесли, ако не изградят навреме такъв ръководен орган на своето освободително движение. „Одно только общество — пише Призов — поставив честно свою цель, верно и просто войдя в дело, сможет поднять народ и сказать ему:

Браття, готуйтесь!  
Готуйтесь, очищайтесь  
Од плям и пороку:  
Готуйтесь, скоро блисне  
Звезда од Востоку!

Сказать это может только общество: голос одного человека потонет в пустыне. Пример — Россия, где таких голосов раздавалось не мало.“

6. И накрая ще се спрем на едно от най-важните допълнения на Призов, разкриващо неговото разбиране за характера на Белградското дружество. В своята докладна записка, предназначена за Московския благотворителен комитет, Каравелов пише, че Белградското дружество трябва да поддържа редовна преписка с Москва и да публикува в руските вестници и списания статии за тежкото положение на българския народ. Това място е коренно променено от Призов. Той пише: „Общество должно (първите две думи са останали от изречението на Каравелов) войти в связь с Москвой, Киевом, Варшавой, Лондоном и таким образом сделать журнал органом общеславянского движения.“ Призов явно има предвид свързване с революционните центрове в тези столици. В Лондон това е кръгът около Херцен, във Варшава революционното ядро, подготвящо въстанието от 1863 г. Киев и Москва в този контекст също означават революционните центрове в тези градове. Да се предполага, че се имат предвид славянофилски организации в тези градове, е несъстоятелно. Славянофилското дружество в Киев е създадено едва през 1868 г., а що се отнася до Москва, Призов е зачертал тъкмо изречението на Каравелов, в което се говори за свързване с Московския комитет. Призов е виждал Белградското дружество като организация, стояща начело на освободителната борба на българския народ и същевременно като организация, тясно свързана с най-прогресивните, с революционно-демократическите организации в другите славянски страни.

Докладната записка, озаглавена „Чем можно помочь болгарам“ разкрива интересен момент от дейността на Любен Каравелов в Русия, хвърля светлина и върху неговите планове за действие в Сърбия. Документът е тясно свързан с въпроса за създаването на революционна организация, която да оглави освободителната борба на българския народ. „Чем можно помочь болгарам“ е документ, който се свързва с историята на бъдещия Български революционен централен комитет в Букурещ.

При разглеждането на „Чем можно помочь болгарам“ се поставя естествено въпросът за идейните позиции на Каравелов в началото на шестдесетте години, както и въпросът за въздействието на И. Г. Призов върху Каравелов.

Съвместната работа на двамата публицисти върху докладната записка вече е разглеждана от съветския изследовател Л. В. Воробьев в неговия статия и най-пълно в увода му към книгата „Избранные произведения болгарских революционных демократов“ (Москва, 1956 г.). Според Воробьев програмата, начертана от Каравелов, говори за просветителските му възгледи, а най-радикалните мисли са изложени в допълненията на Призов. От това Л. Воробьев прави извода, че Призов е въздействувал върху Каравелов, като е революционизирал възгледите му, а младият българин постепенно е застанал на позициите на руския революционен демократ. Според нас такава постановка на въпроса изисква редица уточнения. Наистина на всеки, който чете докладната записка, веднага прави впечатление умерения тон на Каравелов и подчертаната револю-

ционна насоченост на написаното от Прижов. Но ние нямаме право да третираме „Чем можно помочь болгарам“ като израз на истинските възгледи на Каравелов. Целта, която той си е поставял — създаване на отделно дружество, което ще получава средства от славянофилите, го е карала да се съобразява с техните позиции. И въпреки това между редовете на записката може да се прочете противоположестването на Каравелов на практическата дейност на Московския благотворителен комитет. Да се правят въз основа на „Чем можно помочь болгарам“ преки изводи за идеологията на Каравелов значи да се не вземе предвид специфичната задача, която той е целял с този документ. Освен това, ако допуснем, че през 1862 г. Каравелов е бил едва на идейното равнище на предложената от него програма на Белградското дружество, би трябвало да измине продължително време, преди той да възприеме възгледите на своя другар. Според нас и самият Прижов, макар да се изразява по-свободно от Каравелов, също се е съобразявал с предназначението на записката, както и с това, че тя може би ще бъде публикувана. Отявлен противник на славянофилите, тук той явно се въздържа от обичайните си резки нападки против тяхната идеология, предупреден от Каравелов за онова, което се цели с „Чем можно помочь болгарам“. Фактът, че двамата другари не са дали в докладната записка открит израз на своите възгледи, не трябва да се забравя нито за миг, когато се поставя тук проблемът за въздействието на руския революционен демократ върху българския възрожденски деес. Това въздействие трябва да се разкрие въз основа на всички документи, които свидетелствуват за него, а такъв документ като „Чем можно помочь болгарам“ трябва да се включи, след като се направят необходимите уговорки за особените условия, при които е написан. Тук искаме да добавим още един аргумент в полза на това, че този документ изисква по-подробен и внимателен анализ. Текстовете на Прижов в „Чем можно помочь болгарам“ наистина имат определено революционно звучение. Но ако се спрем на тяхното съдържание, ще видим че много от тях се отнасят до това, че България трябва да се включи в националноосвободителното движение на славянските народи и че трябва да се създаде ръководна организация. Но нима можем да допуснем, че през 1862 г. Каравелов не е смятал това за крайно необходимо. Та нали той самият работи именно за осъществяването на тези цели. Други допълнения обаче дават основание да се предполага, че в редица отношения Прижов е оказвал въздействие върху Каравелов. Това са местата, в които руският революционер се спира на характера на бъдещото дружество. Това дружество той неизменно свързва с революционните центрове в Киев, Варшава, Лондон. Много е вероятно Прижов да е виждал по-ясно и определено характера на дружество като истинска революционно-демократическа организация и да се е стремил да въздействува на своя другар в това направление. Много е възможно също така Каравелов да не е успял по редица въпроси да се издигне до равнището на Прижов. Така че решаването на въпроса доколко Каравелов е бил последователен във възприемането на възгледите на революционната демокрация и по-специално въпросът за въздействието на Прижов върху него изисква конкретен анализ на всеки отделен случай.

И накрай ще се помъчим да дадем отговор на един твърде труден въпрос, който се поставя при разглеждането на „Чем можно помочь болгарам“. Много от добавките на И. Г. Прижов са от такъв характер, че звучат като нетактични в един документ, предназначен за славянофилите. Такива са например неговите нападки против дарителите, които правят пожертвувания за църквите и манастирите. Но тези случаи бихме могли да обясним с резкия, невъздържан нрав на Прижов, с присъщия му полемичен стил. Със същата причина, с неумението на Прижов да се съдържа, да преценява обстоятелствата, при които действа, можем да си обясним и това, че той на няколко места зачертава по-деликатни изрази на Каравелов и ги заменя с по-резки. Например това, че Прижов е зачертал изречението, в което Каравелов пише, че в Белградското дружество ще има постоянен представител на московските славянофили.

Каравелов явно много по-трезво е преценил, че Московският комитет не би позволил никому да се разпорежда безконтролно със средствата му. Но в докладната записка има и няколко места, които правят изобщо невъзможно представянето ѝ на славянофилите. Например казаното от Прижов за необходимостта Белградското дружество да се свърже с редица революционни центрове. Този факт бихме се опитали да обясним по същия начин, по който обяснихме наличието на епитета *мн и м* по отношение на Белградското дружество в текста на Каравелов. Може би Прижов е изразил по-свободно някои свои мисли, с които е искал да запознае своя другар, като е знаел, че той ще махне излишното, преди да предаде докладната записка в Московския славянофилски благотворителен комитет.

Въз основа на докладната записка, озаглавена „Чем можно помочь болгарам“ се опитахме да осветлим един момент от дейността на Каравелов в Москва. Направихме и някои предположения, чието потвърждаване или отхвърляне изисква допълнителни проучвания. Много от въпросите, които записката поставя, ще могат да се решат след по-задълбочено и всестранно разработване на въпроса за сътрудничеството между Любен Каравелов и Иван Гаврилович Прижов. Все пак и изводите, до които можем да стигнем сега, дават някои допълнения към известното за живота и дейността на Каравелов в Русия, за неговото отношение към славянофилите и към революционните демократи.

## СЪВЕТСКАТА ЛИТЕРАТУРА В „РЛФ“\*

*Васил Колевски*

Съветският съюз е страната, където за първи път побеждава пролетарската революция. С успешното изграждане на социализма в него се осъществява заветната мечта на човечеството — построяването на безкласово общество. Пътеводна звезда, образец и пример — ето какво представлява страната на съветите за угнетените и експлоатирани маси от целия свят! На една от основните задачи, стоящи пред пролетарския и антифашистки печат от 30-те години — да се покаже истината за СССР, да се пропагандират неговите успехи — е подчинена и специалната задача на „РЛФ“ — да информира своите читатели за културното развитие на СССР и по-специално за успехите на съветската литература. Вестникът организира първата по рода си у нас анкета за съветското кино, посвещава два специални броя на съветската книга.

Не си четиво ти за празна наслада,  
ни вопъл отчаян, ни ревностен вик.  
Ти зов за борба си, за бой до победа,  
ти воля и ум си, и смелост, и щит.

\* По-подробно за „РЛФ“ вж. „Из историята на работническия литературен фронт в България“, Литературна мисъл, бр. 6, 1961.

## „С КАКВО МОЖЕ ДА СЕ ПОМОГНЕ НА БЪЛГАРИТЕ“

Лиляна Минкова

„С какво може да се помогне на българите“ („Чем можно помочь болгарам“) е един от най-интересните документи, запазени в архива на Любен Каравелов (Народна библиотека „Васил Коларов“, Български исторически архив, фонд № 2, архивна единица 21, л. 6—11). Това е докладна записка до Московския славянофилски благотворителен комитет, в която се излага подробна програма за създаването на белградски филиал на комитета. Текстът, написан от Каравелов, е поправен и допълнен от руския революционен демократ Иван Гаврилович Прижов. Така че документът разкрива и нови страни в сътрудничеството между двамата революционери. „Чем можно помочь болгарам“ е привличал несведнъж вниманието на изследвачите. Документът има вече две издания. Първото е на акад. Михаил Димитров в „Публицистиката на Любен Каравелов преди излизането на вестник „Свобода“, С. 1957 г., стр. 622—625, второто на съветския учен Л. В. Воробьев в „Известия на Института за литература при БАН“, кн. IX, 1960 г., стр. 275. Изданието на акад. М. Димитров отразява почти изключително текста на Каравелов. Наистина отбелязано е, че върху него има поправки от друго лице. Казано е също така, че според Л. В. Воробьев това лице е руският публицист И. Г. Прижов. Но М. Димитров пише, че допълненията на Прижов са много нечетливи и затова той не ги помества. По такъв начин у М. Димитров въпросът за сътрудничеството между Каравелов и Прижов при написването на „Чем можно помочь болгарам“ всъщност не се поставя. Издателят не е обърнал внимание, че написаното от Прижов внася важни и интересни нови моменти в докладната записка, в нейното идейно звучене. Достатъчно е да кажем, че са пренебрегнати допълнения като това: „Завтра утром может быть Гарибальди явится в Венгрии? Ну чем же его встретят болгары? А Гарибальди ведь сама история! . . .“ Примерите биха могли да се умножат. В публикацията на акад. М. Димитров има и случаи, когато не е отбелязано, че дадено място е поправено от Прижов и читателят остава с впечатлението, че това са думи на Каравелов. Такъв случай е подвел М. Димитров и при тълкуването, което той дава на „Чем можно помочь болгарам“. Въз основа на изречението „Общество должно войти в связь с Москвой, Киевом, Варшавой, Лондоном и таким образом сделать журнал органом общеславянского движения“, в което, с изключение на първите две думи, всичко е написано от Прижов, М. Димитров прави извода, че Каравелов е имал намерение да издава вестник със славянофилска насоченост.<sup>1</sup> Преди всичко изследователят не е обърнал внимание, че тук, както и в цялата записка, Прижов е заменил написаната от Каравелов дума „вестник“ с думата „списание“. И второ, не е обърнал внимание, че Прижов говори за списанието като орган на общославянското движение в същото изречение, в което настоява Белградското общество да се свърже с революционните центрове в Москва,

<sup>1</sup> М. Димитров, Любен Каравелов, биография, С. 1959 г., стр. 139.

Киев, Варшава и Лондон. Трудно е да се помисли, че Прижов е поставял пред такъв орган славянофилски задачи.

Публикацията на Л. В. Воробьев е много по-пълна от тази на акад. М. Димитров. Но и тя има слабости. Във второто издание докладната записка е дадена в окончателния ѝ вид, т. е. такава, каквато е станала след редакторската работа на Прижов. Л. Воробьев е посочил почти навсякъде кои пасажки са написани от Прижов и все пак и в неговата публикация принципът на ясно разграничаване на Каравеловия текст от Прижовия не е проведен последователно. Така например думите на Прижов: „Но положим, что золотые кресты, золотые ризы, церковно-славянские книги дойдут до назначенной цели, да того ли нужно для спасения болгарского народа? Уж не чудом ли спасут его от рабства и гонений требники московской печати 1861 года, до золотые сосуды работы Сазыкова?..“ са дадени, без да се посочи авторството. Тези недостатъци в двете издания направиха необходима трета публикация на документа, която ще бъде поместена в подготвения за печат „Архив на Любен Каравелов“. За да се разграничат ясно и прегледно основният, Каравеловият текст и добавките на И. Г. Прижов този път е даден най-напред отделно чистият Каравелов текст, без никакви поправки, а след това и окончателният текст на докладната записка, като с индекси се отбелязват поправките и допълненията на Прижов. Тук си поставяме за цел да се опитаме да дадем ново тълкувание на „Чем можно помочь болгарам“ и да се спрем на сътрудничеството между Каравелов и Прижов при написването му. Поради своеобразния характер на тяхната съвместна работа при съставянето на докладната записка, ще се спрем най-напред на изводите, които можем да направим въз основа на „чистия“ Каравелов текст, а след това ще разгледаме и допълненията на Прижов.

Задачите, които Каравелов поставя в своята докладна записка пред новия комитет, или както той го нарича, Белградско дружество, не излизат извън рамките на просветителството. Обществото ще издава вестник, който ще разобличава насилията на турците и гърците спрямо славянското население, ще допринася и за взаимното опознаване и сближаване на славянските народи. Ако не успее да си създаде отделен орган, обществото ще подкрепи „Дунавски лебед“ на Раковски. То ще се грижи за младите българи, които ще учат в Белградската гимназия, ще препраща събраните в Русия помощи за църквите и манастирите в южнославянските страни. В докладната записка се съдържат и предложения, засягащи дейността на Московския комитет. Особено голямо внимание е отделено на необходимостта в Русия да се превеждат и издават колкото може повече книги и учебници за българите. Авторът на проекта набляга също така младите славяни да бъдат насочвани в Русия не само към университетите и духовните семинарии, но и към други учебни заведения, за да разполага един ден освободена България със специалисти в най-различни области.

Въз основа на съдържанието и особено на предназначението на документа би могло сякаш лесно да се направи извод, че той свидетелствува за славянофилските възгледи на Каравелов. Такива са заключенията например на акад. Михаил Димитров.<sup>1</sup>

Един по-подробен анализ на фактите ни довежда обаче до по-други резултати.

Преди всичко възниква въпросът кога е написана докладната записка, защото се е заловил Каравелов да я състави и какво му е дало основание да вярва, че предложенията му могат да бъдат възприети.

От редица моменти в записката, например от новината за арестуването на Димитър Милединов можем да заключим, че тя е писана в края на 1861 или началото на 1862 година. По същото време, както посочва акад. М. Димитров<sup>2</sup>, в Русия е бил разпрос-

<sup>1</sup> Вж. Акад. М. Димитров, Л. Каравелов, биография, С. 1959 г.

<sup>2</sup> Акад. М. Димитров, Любен Каравелов, биография, С. 1959 г.

Вж. също: Акад. М. Димитров, За идеологията на Любен Каравелов и неговото място в революционното движение, Известия на института Ботев — Левски, кн. 2, 1956 г.

транен възгледът, че на България не може да се окаже пряка помощ, тъй като Европа би се възпротивила. Но Русия би могла да помогне косвено, чрез Сърбия. Михаил Димитров привежда и цитат из славянофилския вестник „День“, в който се говори, че всички славянски племена, стенещи под турското иго, обръщат сега погледи към Сърбия, от нея чакат помощ и сигнал за въстание. Пак по същото време Московският славянофилски благотворителен комитет обсъжда въпроса за създаването на отделно дружество, което да се занимава с нуждите на южнославянските народи. Интересни данни за това намираме в материалите за работата на Московския комитет, публикувани от неговия дългогодишен секретар Нил Попов.<sup>1</sup> В своите бележки към документите Нил Попов сочи, че през първото петилетие от съществуването на комитета (1857 — 1862 г.) той се е занимавал почти изключително с южнославянските народи и то предимно с българите. Поради това сред живущите в Москва българи възниква мисълта, подкрепена и от някои руси, да бъде създадено отделно, Южнославянско дружество. Българите представят и докладна записка, в която излагат целите на дружеството. Записката е публикувана от Нил Попов. В нея задачите на Южнославянското дружество са формулирани така:

1. Да предоставя на желаещите българи, сърби, черногорци и др. възможността да получат висше образование в Русия.

2. Да издържа в духовните семинарии и в университетите колкото може повече младежи от поробените от Турция славянски племена и да ги снабдява с необходимите за учението им пособия.

3. Да подкрепя съществуващите в Турция в градовете и селата български и други православни училища, да открива нови, а след време може би да започне да открива и училища, които по обем на преподаването да се равняват на руските средни учебни заведения и да ги снабдява с книги и с пари.

Авторите на докладната записка, по всяка вероятност хора от кръга на К. Геров, Райко Жинзифов и други привърженици на славянофилите измежду живущите в Москва българи, явно са се стремели да се придържат отблизо към общите задачи на Славянофилския комитет. Интересно е да се съпоставят целите на Южнославянското дружество с тези на Московския благотворителен комитет, определени по следния начин:

1. Да предоставя на южните славяни парични средства в полза на черквите, училищата и други наистина полезни учреждения, като например Българската книжовна община в Цариград и народните читалища.

2. Да помага на черквите и училищата с книги и потреби, с всичко, което може да допринесе за опазването на православието.

3. Да помага на младите славяни, дошли в Москва да получат образование.

Задачите, набелязани в двете програми, почти напълно съвпадат. Бихме искали веднага да подчертаем, че и от двата документа личи каква голяма и първостепенна грижа е било за московските славянофили опазването на православието в поробените славянски страни. За тях православието е залог за бъдещото правилно развитие на славянските народи. В почти всички документи, публикувани от Нил Попов, когато става дума за активизиране на дейността на комитета, като най-тежък аргумент се изтъква, че в България и в другите поробени славянски страни непрекъснато се засилва католическата и протестантската пропаганда, а това е страшна заплаха за православието.

Докладната записка за създаването на Южнославянско дружество е била посрещната по принцип благосклонно от московските славянофили и Нил Попов я помества в книгата си като интересен и показателен документ за дейността на комитета. Остъже-

<sup>1</sup> Нил Попов, Из истории славянского благотворительного комитета в Москве. I, Первое пятилетие (1858-62). Составил секретарь комитета Нил Попов, М. 1871, Выпуск II, М. 1872 г.

ствяването на проекта обаче е било отклонено. Ръководителите на славянофилите си се мотивирали с това, че нямат право да се занимават изключително с южните славяни, да стесняват рамките на своята дейност. Московското общество, подчертават те, ще трябва занапред да отдели все повече внимание и на западните славяни, които са особено силно застрашени от пагубното европейско влияние.

Любен Каравелов е знаел за становището, че на България най-лесно може да се помогне посредством Сърбия. Той самият отрано свързва тясно собствените си планове за работа в полза на поробеното отечество с полученото вече свобода Сръбско княжество. Каравелов положително е бил осведомен и за това, че се разисква въпросът за създаване на Южнославянско дружество. Затова е решил да използва подходящия момент и да представи докладна записка, в която предлага да се създаде не Южнославянско дружество в Москва, а филиал на Московския комитет в Белград. Анализът на докладната записка на Каравелов и съпоставянето ѝ с тази, която е публикувал Нил Попов, показват, че предложеното от Каравелов се различава твърде много от дейността на московските славянофили — руси и българи. В рамките на една просветителска програма младият публицист е успял да набележи задачи, които внасят съществени промени в традиционната работа на славянофилите в помощ на българския народ.

В „Чем можно помочь болгарам“ Каравелов се противопоставя на изпращането в България и в други славянски страни на богослужебни книги, черковни потреби, пари за изграждане и под овяване на храмове. Защото с тези помощи вместо да се изпишат вежди, се вадят очи. Преди всичко голяма част от пожертвванията не стигат до предназначението си. Освен това турците ограбват и опожаряват онези черкви и манастири, които получават подаръци от Русия. Силен аргумент на Каравелов е и това, че Турция и подкрепящите я европейски държави могат да използват изпращането на подаръци, за да твърдят, че Русия оказва на българите политическа подкрепа.

В докладната записка се възразява и против изпращането на пари за заплати на учителите. Според Каравелов това само деморализира българите. Вместо да напрегнат сили и да съберат необходимите средства, което съвсем не е невъзможно за тях, те свикват да чакат помощ от Русия. И ако парите не пристигнат, училищата остават затворени.

Каравелов е и против предоставянето на българските студенти в Москва на допълнителни средства за книги и учебници. След като прави точна сметка на това какво може да си позволи един студент, ако разчита само на стипендията си, Каравелов заключаваша, че тя е достатъчна, при скромни начини на живот, и за купуването на книги. Отпускането на допълнителни средства според него само разглезва студентите.

Част от предложенията на младия българин засягат задачи, с които ще продължава да се занимава Московският комитет. Каравелов дава списък на книгите, с чието издаване комитетът трябва да се заеме час по-скоро. Подробният анализ на този списък навярно би дал интересни данни за възгледите на нашия възрожденец. Тук искаме само да отбележим, че веднага се хвърля в очи преобладаването на учебници по полжителните науки — химия, физика, алгебра, геометрия и т. н. Следват граматиките на руски, немски, френски и латински езици. В списъка влизат и съчинения на Ю. Венелин и на Хилфердинг, Манасиевата хроника, български песни, пословици и др.

Анализът на докладната записка на Каравелов показва, че той всъщност е възразявал против почти всички прояви на традиционната дейност на Московския славянофилски комитет. Младият българин е виждал, че работата на комитета е до голяма степен безплодна. В своята докладна записка той се стреми да предаде част от задачите, а заедно с това и голяма част от средствата на Московския комитет в ръцете на Белградското дружество, опитва се да насочи и московските славянофили към полезни мероприятия. Доколко е вярвал Каравелов, че московските славянофили могат да подобрят дейността си, е въпрос. Според нас, познавайки същността на славянофилската идеология, Каравелов е гледал твърде скептично на това. Българският публицист и политически